

AMUDARYO EKSPEDITSIYASI HUJJATLARIDA QORAQALPOQ
XALQI TARIXINING XIX ASR OXIRLARIDAGI IJTIMOIIY-
IQTISODIY VA SIYOSIY HAYOTI

Taspolatova G.

Ўzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpoғiston bólimi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti, Nukus

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14558361>

Annotatsiya: *Maqolada Ўrta Osiyo xalqlari, jumladan, qoraqalpoq xalqining tarixi, chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi va XIX asr oxirida Amudaryo ekspeditsiyasining mintaqani ilmiy tadqiq qilish uchun jónatilgani haqida sóz boradi.*

Kalit soʻzlar: *Chor Rossiyasi, qoraqalpoqlar, Amudaryo bólimi, ekspeditsiya, Xiva xonligi*

Аннотация: *В статье описывается история народов Средней Азии, в том числе каракалпакского народа, оккупации региона царской Россией и отправки Амударьинской экспедиции для научного изучения региона в конце XIX века.*

Ключевые слова: *Царская Россия, каракалпаки, Амударьинский участок, экспедиция, Хивинское ханство.*

XIX asrning ikkinchi yarmidagi qoraqalpoq xalqining tarixini rus mustamlakachiligi sharoitida órganmay bólmaydi. Bu davrda imperiya hududi kengayib bordi. XIX asrning 50-60-yillarida Rossiya imperiyasi qozoq juzlari (órdalari) va Qóqon xonligi hududlarini harbiy hujum yóli bilan bosib oldi. 1867 yilda bosib olingan yerlarda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi [1].

XIX asrning 70 yillaridan boshlab podsho hukumati Xiva xonligini egallash uchun harbiy harakatlar boshladi. Katta armiyaga general K.P. fon Kaufman boshchilik qiladi. 1873-yil fevral oyida Xiva xonligida ichki va tashqi vaziyat oғirlashib, Rossiya imperiyasi xonlikka bostirib kirdi [2]. Kóp ótmay Xiva xonligi bosib olindi va 1873-yil 12-avgustda Gendimiyon boғida ikki davlat órtasida shartnoma tuzildi va Xiva xonligi Rossiya imperiyasining protektoratiga aylandi.

Xiva xoni Seyid-Muhammad Rahim II (1865-1910) óz mustaqilligini yóqotdi va Rossiyaning ruxsatisiz qóshni davlatlar bilan aloqa órnatolmadi. Keyinroq Xiva qóshini tarqaladi. Xiva xonligi tarkibida faqat Amudaryoning chap qirgoғi qolgan, óng qirgoғi esa Rossiya imperiyasiga qarashli bólgani uchun bu yerda Turkiston gubernatorligi tarkibiga kiruvchi Amudaryo bólimi tashkil etilgan. Bólim ikki qismdan iborat bóldi: janubda Shóraxon va shimolda Chimboy. Bu esa Xiva xonligidagi eski tuzumning tugatilishi va imperiyaning yangi bosib olingan mustamlaka hududida yangi maʼmuriy tuzilma va soliq tizimining joriy etilishini anglatardi.

Harbiy harakatlar tugaganidan keyin K.P. fon Kaufman Xiva yurishida qatnashgan Rossiya imperiyasi geografiya jamiyati olimlari A.V.Kaulbars, V.F.Oshanin, O.Kunlarga bosib olingan hudud va uning aholisini órganish bóyicha ilmiy izlanishlar olib borishni topshirdi [3]. Qoraqalpoqlar tarixini órganishga katta hissa qóshgan O.Kun XIX asr Xiva xonlari xójalik arxividagi hujjatlarda soliq undirish, aholining milliy tarkibi, mehnat vazifalarini bajarish va boshqa qimmatli hujjatlar, ularning kópchiligi qoraqalpolarga tegishli ekanligini yozib qoldirgan [8].

Qoraqalpolarning bu davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoriga oid tadqiqot ma'lumotlarini bir necha davrlarga bólish mumkin. Biz manbalarni tórt guruhga ajratdik. 1) Arxiv hujjatlari; 2) Mustamlaka davrida chop etilgan ma'lumotlar; 3) Sovet hukumati davrida chop etilgan ma'lumotlar; 4) Mustaqillik davridagi tadqiqotlar.

Birinchi guruhga kiruvchi arxiv hujjatlarining ayrim nusxalari Ózbekiston Respublikasi Qoraqalpoǵiston Fanlar akademiyasi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot institutida saqlanadi. Bu hujjatlarning birida, ya'ni 400-shrift, 1-róyxat, 410-ishda Turkiston general-gubernatori fon Kaufmanning D. A. Milyutinga yozgan xati bor. Bu hujjatda fon Kaufman 1874-yil aprelida Amudaryo bólimini tekshirish, mahalliy boshqaruv, soliq va yer masalalarini yaxshilash zarurligini kórib chiqish uchun maxsus komissiya yuborishni sórab yozadi. Hujjatda yozilishicha, bu ekspeditsiya sayohat xarajatlariga 23060 rubl sarflagan [4].

Ikkinchi guruhga mansub mustamlakachilik davrida yozilgan asarlar orasida A.V.Kaulbars, N. N. Karazin, Rizo Quli Mirzo, O. Kun, Mak-Gahan, F. B. Dorant asarlari alohida órin tutadi. T.A.Jdanko, B.V.Andrianov, S.Kamolov, Q.Saribaev, O.V.Maslova kabi mualliflar ushunchi guruh tadqiqot mavzuimiz bilan boǵliq muhim tadqiqotlar olib bordilar. Tórtinchi guruhda B.Jollibekov, G.Seydametova kabi olimlar tadqiqot olib borishdi.

Shunday qilib, XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining mustamlakasiga aylangan hududni órganish boshlandi. Buni N.Karazin va amerikalik jurnalist Mak Gahanning xotiralaridan bilib olish mumkin [6]. Ular bu yólning uzunligi va mashaqqati haqida gapiribgina qolmay, yurt aholisining yashash sharoiti, qanday ishlar bilan shuǵullanayotgani haqida ham ma'lumot beradi. Rassom N.Karazin óz memuarlarida Amudaryo haqida "biz Markaziy Osiyo olamining buyuk daryosi óziga yaqinlashayotgan edik, bu yaqinlik kemamizni órab turgan suv rangining ózgarishida yaqqol namoyon bóldi. Shaffof dengiz tólqinlarining yoqimli zumrad rangi órnini loy-sariq, loyqa rang egalladi,"[3] - deb bayon qiladi.

Amudaryo ekspeditsiyasi aslida nima uchun qilingan? Bu savolga javobni tarixdan topish mumkin. Tarixdan ma'lumki, Hindistonning beqiyos boyliklari haqida turlicha fikrlar mavjud. Rossiya imperiyasi hukumati bu davlatga Órta Osiyo orqali kirib borishni maqsad qilgan. Agar Xiva bosib olinsa, Xiva orqali Hindistonga yól ochiladi. Yana bir sabab, 1714-yilda rus podshosi Pyotr I saroyida bólgan Xiva xonligi elchisi Ashurbekning Amudaryo bóyida oltin borligi haqidagi ma'lumotlari, turkman Nefesning oltin qumlar haqidagi ma'lumotlari Rossiya hukumatining Órta Osiyoni bosib olgandan keyin Amudaryo ekspeditsiyasini jónatishiga sabab bóldi. Ammo bu ekspeditsiya óz oldiga qóyilgan barcha vazifalarni tóliq bajara olmaydi. Ekspeditsiya a'zolari óz ishlarini hali tóliq tinchlantirilmagan hududda, kópincha harbiy qóriqchilar bilan olib boradilar[1].

Amudaryo ekspeditsiyasi beshta bólinmadan iborat bólib, ularning har biriga alohida vazifalar yuklangan. Masalan, ekspeditsiya tarkibida geodeziya-topografik, F.B.Dorant, N.A.Severtsov, M.N.Savolev statistik tadqiqotlar olib bordilar. N.N.Karazin va Rizo Quli Mirzolar etnografik tadqiqotlar olib borishdan tashqari, qoraqalpoq xalqi haqida qiziqarli ma'lumotlar qoldirgan. Shuningdek, N.N.Karazinning ijod asarlari orqali Orolbóyi xalqlarining turmush tarzi, kasb-hunarlari, óziga xos tabiati bilan tanishishimiz mumkin. Rassom 1874-yilda "Niva" gazetasida chop etilgan maqolasida qoraqalpoqlar Orol yaqinidagi Amudaryoning asosiy xalqi bólib, ular yarim kóchmanchi hayot kechirganliklari, daryo bóylarida baliqchilik bilan shugúllanganliklarini aytadi. Qolaversa, bu daryo qirgóqlari botqoqli, tikanli butalar, yovvoyi ósimliklar kóp bólgani uchun ekin hosil qilish uchun qulay emasligi, Orol dengizining moviy rangi ufqdek tiniq ekanligi, bu yerda yozgi ob-havo sakkiz oy davom etadi va qoraqalpoqlar baliq ovlash maqsadida vaqtincha Sarikól va Qorakólda yashaydi, deb yozadi. U Amudaryoning balandligi va qudrati haqida yozgan, uni "yashil labirint" deb atagan, labirintlarda kichik qayiqda suzish mumkinligi, katta kemalar uchun noqulayligi, son-sanoqsiz chegirtkalar esaqamishzorda yashashi va turli tovushlar chiqarishi haqida yozib qoldiradi [5].

Ekspeditsiyani tashkil etish natijasida turli foydali qazilma konlari topildi va Órta Osiyoning birinchi geologik xaritasi yaratildi [7]. Amudaryo bólimi boshligi N.A.Ivanovning shaxsan rahbarligida yer tuzish ishlari davom ettirildi. 1875-yilda N.A.Ivanovning Turkiston general-gubernatori fon Kaufmanga bergan hisobotida Amudaryoning shimoliy va janubiy qismlarida aholining tarkibi, ularning yashash sharoitlaridagi farq haqida sóz boradi. Masalan, Shóraxon tumanida aholining uchdan bir qismidan kóproginini ózbeklar, sartlar, tojiklar, eronliklar va bir necha ónlab arab oilalari tashkil etadi.

Ularning uchdan bir qismi yarim ótroq, shu jumladan 17,5 foizi turkmanlar, 12,5 foizi qoraqalpoqlar. Ularning barchasi suvi yaxshi yerlarda yashagan, ammo Xiva xonligi davrida bu yerlar xonning qarindoshlariga tegishli bólgan yoki sovg'aga berilgan. Aholining qolgan 36,5 foizini qirg'iz-qozoqlar tashkil etadi, ular yilning asosiy qismini Qizilqum chólidagi qumlarda ótkazadi. Chimboy hududida esa qoraqalpoqlar 70 foizi qozoqlar 25,5 foizi va 5 foizini ózbeklar tashkil etadi. Amudaryo bólinmasi aholisi 109585 kishini tashkil etgan bólsa, shundan Chimbay bólinmasi aholisi ikki baravar kóp, ya'ni 73310 kishini tashkil qiladi. Shóraxon hududida (1875 yil ma'lumotlariga kóra) 33275 kishi bólgan [1]. Ammo aholining barcha qismlari juda yomon sharoitda yashab, soliqlar, suv yóllarini tozalash kabi ishlarga jalb qilingan.

Umuman olganda, XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining Amudaryoga ekspeditsiya yuborilishi Órta Osiyo xalqlari, jumladan, qoraqalpoqlar tarixida katta ahamiyatga ega bóldi. Chunki ularning tarixi, etnografiyasi, geografiyasi, madaniyati haqida juda kóp ma'lumotlar mavjud. Bundan tashqari, 1874-1876 yillar davrida, ya'ni ikki yildan kamroq vaqt ichida Xiva xonligida mavjud bólgan kóplab mulk shakllari ózgartirildi, yirik yer egalari óz yerlaridan mahrum bóldilar, mamlakatning barcha yerlari davlat mulkiga, ya'ni Rossiya imperiyasi mulkiga aylandi.

Ekspeditsiyaning beshta yónalishi misli kórimagan ishlarni amalga oshirdi: O'rta Osiyo shaharlarining koordinatalarini aniqladi, suv havzalari va hayvonot dunyosini órgandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jdanko T. Amudaryo tashkiliy komissiyasi 1875-1876. Etnografik tahlil. 2011 yil, 4-son Andrianov.B.V. Etnicheskaya territoriya Qoraqalpakov v severnom Xorezme (XVIII-XIX vv.) Trudi Xorezmskoy archeologo-etnograficheskoy ekspeditsiyi T. Sh. M., 1958 yil
2. Kamolov S., Q. Sariboev., Qaraqalpaqstan tariyxi. No'kis "Bilim" 2018
3. Maslova O.V. Rossiyaning Markaziy Osiyoga sayohatlari va ekspeditsiyalariga sharh. Ch. III. 1869-1880 yillar. Toshkent, 1962 yil
4. O'zR FA QQB Qoraqalpoq gumanitar fanlar tadqiqot instituti Tarix bólimi arxivi. 400-fond, 1-róyxat, 410-ish. 42-48-betlar.
5. Karazin N.N. Amudaryo ilmiy ekspeditsiyasi Niva. 1874 yil, No 36, 44; 1875 yil.
6. MakGahan Ya.A. Oksdagi harbiy harakatlar va Xivaning qulashi : : Per. s Eng. Moskva. 1875. 304 s.
7. FB Dorandt. Trudi Amudaryo ekspeditsiyasi 1874-1875. Sankt-Peterburg. 1877. 244 s.
8. Jdanko T.A. Qoraqalpoqlar Rossiyaga qóshilish davrini ilmiy tadqiq qilishda (1873-1874) // Sredneasiatskiy etnograficheskii sbornik. Vyp. 4. M. 2001. S. 6-36.